

■ بررسی پروانچه‌ها در اسناد تشکیلات اداری
آستان قدس در دوره صفویه

حمیده شهیدی

■ چکیده

هدف: مقاله حاضر درصدد تبیین و شناساندن یکی از انواع سند به نام «پروانچه» و تحلیل جایگاه آن در میان مجموعه اسناد تشکیلات اداری آستان قدس در دوره صفویه است.

روش/ رویکرد پژوهش: این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی بر پایه منابع کتابخانه‌ای و با بررسی پروانچه‌های موجود در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس انجام شده است.

یافته‌ها و نتایج پژوهش: یافته‌ها نشان می‌دهد پروانچه، توسط شاه صفوی صادر می‌شد و مضمون آن بیشتر مربوط به امور جاری و تصمیمات مربوط به امور مالی است. پروانچه، جهت انتصاب افراد به مشاغل در مجموعه آستان قدس و تعیین حقوق آنها و پرداخت موجب به نظامیان حکومتی و نیز پرداخت وظیفه به وظیفه‌بگیران و بازماندگان آنها صادر می‌شد و متصدیان آستان قدس ملزم به رعایت مفاد آن بودند. پروانچه‌های موجود، نسخه اصلی نیست؛ بلکه سواد یا صورتی از اسناد است. علت این است که پروانچه‌های یاد شده در دستگاه سلطنتی صادر می‌شد، سواد یا رونوشت آن برابر اصل می‌شد و به آستان قدس ارسال می‌گشت. همین رونوشت، اساس گماردن افراد به شغلی و پرداخت حقوق به آنها در مجموعه آستان قدس بود. از سال ۱۱۲۰ ق. پروانچه‌ای موجود نیست و به نظر می‌رسد از این زمان به بعد پروانچه جای خود را به «رقم» می‌دهد. این روند، در دوره افشاریه نیز ادامه می‌یابد و پروانچه به عنوان نوعی شیوه دستوری منسوخ می‌شود.

کلیدواژه‌ها

اسناد تاریخی / پروانچه / دوره صفویه / آستان قدس رضوی

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و سوم، دفتر چهارم، (زمستان ۱۳۹۲)، ۶-۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۲/۷ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۶/۱۰

بررسی پروانچه‌ها در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس در دوره صفویه

حمیده شهیدی^۲

مقدمه

از مجموع ۶۹/۰۰۰ صفحه سند مربوط به دوره صفویه، موجود در آرشیو مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۵۰ سند به صورت رونوشت یا به عبارتی سواد یا صورتی از احکام و فرمان‌ها است که از آن به عنوان پروانچه یاد می‌شود. این نوشتار در پی تبیین و شناساندن این نوع سند است و در سه قسمت شکل ظاهری اسناد، ارزش‌های اطلاعاتی، و محتوای اسناد به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد:

۱. پروانچه چه نوع سندی است و توسط چه مقام یا مقاماتی صادر می‌شد؟
۲. محتوای این اسناد چیست و پروانچه‌های موجود مربوط به تشکیلات اداری آستان قدس دارای چه مضمونی است؟
۳. ساختار و شکل ظاهری پروانچه‌ها چگونه است؟
۴. علت نبود اصل اسناد مذکور در میان اسناد تشکیلات اداری آستان قدس چیست؟
۵. سیر صدور پروانچه‌ها و اهمیت اجرای مفاد آن توسط متصدیان آستان قدس چگونه بوده است؟

۶. صدور این نوع سند در دوره صفویه تا چه زمانی ادامه می‌یابد و چه نوع سندی جایگزین آن می‌شود؟

در مجموعه‌هایی که در آن فرمان‌هایی از دوره صفویه چاپ شده است، از انواع اسناد دستوری، با عنوان فرمان یاد شده و تفکیکی میان آنها صورت نگرفته است. از سوی

۱. این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی مصوب سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی است.
۲. کارشناس ارشد تاریخ، کارشناس اسناد تاریخی مرکز اسناد آستان قدس رضوی
hamideshahidi@gmail.com

دیگر، این اسناد که متعلق به آستان قدس، است، برخلاف مجموعه‌های دیگر که به‌طور عمده شامل دستورات حکومتی و سیاسی می‌شود، به دستورات اجتماعی و شخصی نیز می‌پردازد. از این رو، بررسی اهمیت، محتوا، و ساختار ظاهری آنها برای استفاده علاقه‌مندان و پژوهشگران دوره صفویه ضروری به نظر می‌رسد. آنچه در زیر می‌آید استنتاج و تحلیلی از مطالعه پروانچه‌های موجود در آرشیو مرکز اسناد آستان قدس است.

شکل ظاهری اسناد

هیچ‌یک از این اسناد، نسخه اصلی نیست؛ بلکه سواد یا صورتی از اسناد است. علت اینکه اصل آن در مجموعه تشکیلات اداری آستان قدس موجود نیست، این است که احکام یادشده در دستگاه سلطنتی صادر می‌شد و سواد یا رونوشت آن برابر با اصل می‌شد و به آستان قدس ارسال می‌گشت و در آنجا ضمن نگهداری از سواد اسناد، محرران نیز از روی سواد صورت‌برداری می‌کردند و سپس سند در دفاتر مخصوص به ثبت می‌رسید. به این ترتیب، اسناد یادشده دو صورت دارند:

۱- برخی شبیه اصل هستند. به عبارتی، سواد یا رونوشتی از اصل هستند؛ یعنی نسخه‌ای که به‌طور مستقیم از روی اصل استنساخ شده است و مواضع مهرها، طغراها، و نام مشاغل و متصدیانی که آن را ظهرونی کرده‌اند مشخص است. این اسناد، مطابقت با اصل شده و مهر تأیید برابری با اصل در ظهر آن نمایان است.^۱

۲- برخی دیگر صورتی از سند هستند. به این معنی که از روی سواد اسناد صورت‌برداری شده و در ذیل دفتر توجیحات قسمت مقررات، در اوراق مخصوص ثبت شده اند. گاهی، در دفتر توجیحات، در پشت و روی برگ سند، به صورت ستونی، از ۲ تا ۴ پروانچه به ثبت رسیده است.^۲

از لحاظ زیبایی شناختی اسناد باید گفت با توجه به اینکه این اسناد رونوشتی از اصل هستند، فاقد هرگونه آرایه هنری اند. نگارش اسناد به خط نستعلیق و اعداد و ارقام آن به خط سیاق است. جنس کاغذ اسناد یادشده از نوع کشمیری^۳ است. سواد یا رونوشت پروانچه‌ها، در کاغذهایی با ابعاد مختلف و بدون داشتن نظم خاص، به ثبت رسیده است؛ ولی سایر اسناد ثبت شده در دفتر توجیحات قسمت مقررات بر روی کاغذهای فرد^۴ به طول ۲۳ و عرض ۱۳ سانتی متر به ثبت رسیده اند.

ارزش‌های اطلاعاتی

این اسناد که به‌طور عمده در باب انتصابات افراد به مشاغل آستان قدس و نیز تعیین میزان

۱. رک: همین مقاله، تصویر پشت سند شماره یک و دو
 ۲. رک: همین مقاله، تصویر سند شماره سه
 ۳. کاغذ کشمیری کاغذی نسبتاً نازک که در کشمیر می‌ساختند و آهار مهره می‌شد (مایل هروی، ۱۳۷۲، ص ۷۵۵).
 ۴. در اصطلاح دیوانی ورقه‌ای به اندازه نصف قطع خشتی که سواد فرمان‌ها و احکام و نیز جمع و خرج دولت و ایالات و ولایات را بر روی آن نوشته و آنها را روی هم دسته می‌کردند. در دوره قاجار، از هر فرمان و حکم و نامه، سواد روی کاغذهایی به قطع کوچک می‌نوشتند که به آن فرد می‌گفتند، و آنها را روی هم می‌گذاشتند و مجموع فرمان‌ها و احکام و نامه‌های یک سال را بین دو تخته چوبی بسته و در گوشه‌ای نگهداری می‌کردند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۳۴).
 از آنجا که رسوم دیوانی دوره قاجار تقلیدی از مقررات و روش اداری دوره صفویه است، می‌توان گفت این روش در دوره صفویه نیز معمول بوده است.

حقوق آنها و چگونگی اداره مسائل جاری آستان قدس است؛ از مستندات مهم در زمینه مطالعات تاریخی در دوره صفویه‌اند. با عنایت به این موضوع، ارزش‌های اطلاعاتی این اسناد را می‌توان به‌طور خلاصه اینگونه بیان کرد:

۱. اسناد و مدارک مکتوب در پژوهش‌های تاریخی، به‌عنوان منابع دست اول، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. باین حال، اعتبار و اهمیت آنها در یک سطح نیست، چنان‌که بیشتر اسناد تشکیلات اداری آستان قدس در دوره یادشده، اسناد دیوانی و حسابداری است و اطلاعات موردی و جزئی درباره ساختار تشکیلات آستان قدس ارائه می‌دهد. در اسناد مربوط به پروانچه‌ها، که بخش کوچکی از این مجموعه را تشکیل می‌دهد، اطلاعات مبسوط‌تری مشاهده می‌شود. اسناد مذکور نمایانگر چگونگی صدور احکام و فرمان‌ها، ترتیب ثبت و ضبط آن، یا به عبارتی شناخت مکاتبات دیوانی و اداری در دوره صفویه است و می‌توان اصطلاحات دیوانی، اداری، اجتماعی، مالی، و تحول آن در دوره صفویه را بررسی کرد.
۲. از آنجاکه بخشی از اسناد مربوط به فعالیت‌ها، نحوه اداره تشکیلات اداری آستان قدس، و چگونگی رتق و رفق امور است؛ زوایای ساختار تشکیلات اداری آستان قدس در دوره صفویه و نقش دولت مرکزی در اداره مجموعه آستان قدس را روشن می‌سازد.
۳. با توجه به اینکه یکی از موضوع‌های عمده پروانچه‌ها، انتصاب افراد به مشاغل در تشکیلات آستان قدس و تعیین میزان حقوق و گاهی تعیین نوع کارکرد شغل آنهاست؛ در شناخت مشاغل و نوع فعالیت آنها، حقوق و مزایا، و محل پرداخت آن اهمیت ویژه‌ای دارد.
۴. از آنجاکه در برخی اسناد به مسائل وقف در آستان قدس پرداخته شده است، نظیر تعیین متولیان و ناظران موقوفات، اسناد یادشده از منابع مفید در مورد تاریخ وقف می‌باشند.

شناخت محتوای پروانچه‌ها

سند پروانچه که گاهی از آن به‌عنوان «پروانه» یاد شده است، در اسناد به‌صورت پروانچه و جمع آن به صورت پروانجات ذکر شده است. این واژه به معنای حکم، فرمان، اجازه، جواز و نشان است (دهخدا، ذیل واژه پروانه) بنابر نوشته قائم مقامی، از اسناد دیوانی دوره‌های قراقویونلو و آق‌قویونلو معلوم می‌شود که در این ادوار به فرمان شفاهی پادشاه که به «رساله» کسی به دیوان رسائل و انشاء ابلاغ می‌شد، پروانچه می‌گفتند. اما، در دوره صفوی، پروانچه به این معنی به کار نمی‌رفت؛ بلکه به موجب اسناد و مدارکی که از این دوره در دست است، پروانجات نوعی اسناد دیوانی بودند که آنها را مهر می‌کردند و در دفاتر دیوان ثبت نموده و بر آنها طغرامی کشیدند (۱۳۵۰، ص ۸۶).

ویلم فلور (۱۳۸۸)، اظهار می‌دارد: در آغاز سلسله صفوی سند نشان^۱ رواج داشت که از

۱. در باب سند نشان رک:

قائم مقامی، ۱۳۵۰، صص ۷۹-۸۶؛ رضایی،

۱۳۸۹، صص ۵۹-۷۹.

سال ۹۳۹ق. تا حدی پروانچه جای آن را گرفت و گسترش یافت (ص ۸۸).
 با بررسی اسناد مشخص می‌شود که پروانچه نوعی فرمان بوده که توسط شخص نخست مملکت، یعنی پادشاه صفوی صادر می‌شد و جهت احترام، از آن به عنوان پروانچه اشرف یاد می‌شد (ساکماق، ۳۱۸۹۹، ص ۷؛ ۳۲۲۶۲، صص ۱۸، ۱۹). در منشآت سلیمانی، در باب پروانچه چنین ذکر شده است: «پروانچه را عنوان «هو» و «الملک‌الله» است و طغرایش «فرمان همایون شد» و مدار دادوستد دیوان و بروات و امور جزئی بر آن است» (دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، ۱۳۸۸، ص ۳۰).

قائم‌مقامی، پروانجات را اسنادی می‌داند که بیشتر جنبه مالی داشتند و در تأیید و تثبیت مفاد و مضامین فرمان‌ها و رقم‌های سابق صادر می‌شد (صص ۸۸ و ۹۰).
 فلور نیز کاربرد پروانچه را در امور عایدات و مخارج دیوانی، برات‌ها، و امور عادی و جاری و تصمیمات مربوط به امور مالی می‌داند و با بیان این مطلب، بدون اینکه مصداقی برای آن ذکر نماید، عنوان پروانچه‌ها در فتحنامه‌ها را متفاوت می‌داند و با به کار بردن عبارت پروانچه‌های ساده، عنوان آن را «هو» و «الملک‌الله» و طغرایش را «فرمان همایون شد» ذکر می‌کند (۱۳۸۸، ص ۹۰).

هریرت بوسه، در مورد پروانچه می‌نویسد: «در پروانچه فقط مواجب اعطا می‌شده است اما به هیچ وجه از انتصاب صحبت نمی‌شده است» (۱۳۶۷، پانوشت ص ۶۷).
 با مطالعه پروانچه‌های موجود در مرکز اسناد آستان قدس، که شامل ۵۰ برگ سند است و سال‌های ۱۰۲۵-۱۱۱۳ق. را در بر می‌گیرد، مضمون پروانچه‌ها به ترتیب اولویت چنین است:
 ۱. انتصاب افراد به مشاغل مربوط به تشکیلات اداری آستان قدس رضوی از خادمان و فراشان و کفشبانان و دربانان و محرران گرفته تا مناصب عالی‌ه نظیر تولیت و نظارت و وکالت.
 ۲. تعیین میزان حقوق و مواجب کارکنان شاغل در آستان قدس. البته، در مواردی پروانچه‌هایی نیز جهت تعیین میزان حقوق و دستور پرداخت مواجب به نظامیان حکومتی در میان اسناد مشاهده می‌شود (ساکماق، به‌طور نمونه ۴۴۹۶۷، ۲۸۶۸۱، ۴۴۹۷۵).

۳. دستور پرداخت وظیفه^۱ به وظیفه‌بگیران و بازماندگان آنها.
 ۴. ذکر اسامی موقوفات و نذورات آستان قدس که از محل درآمد آن به افراد، حقوق پرداخت می‌شد؛ که البته این امر به ندرت در اسناد مشاهده می‌شود (ساکماق، به‌طور نمونه ۲۹۱۵۰).

بنابراین، برخلاف نظر هریرت بوسه، پروانچه‌ها فقط تعیین مواجب افراد نبوده است؛ بلکه مضمون نخست پروانچه‌ها، انتصاب افراد به مشاغل و سپس تعیین حقوق و مواجب آنان است.

۱. با توجه به مطالعه اسناد تشکیلات اداری آستان قدس در دوره صفویه به‌طور خلاصه در باب وظیفه می‌توان چنین گفت: مقرری سالیانه‌ای به صورت نقدی و غیرنقدی بوده است که به مشایخ، علمای دینی، و سادات داده می‌شد. این مقرری، بعد از مرگ وظیفه‌بگیر به بازماندگان و فرزندان وی پرداخت می‌شد.

آنگونه که در منشآت سلیمانی ذکر شده عنوان یا تحمیدیّه پروانچه‌های موجود «هو» و «الملک‌الله» است و پس از آن، به علت ارتباط حکم با دستگاه امام رضا (علیه السلام) جمله «رضیه رضویه علیه مشرفها الف تحیه والثنا» (ساکماق، به‌طور نمونه ۲۸۵۲۵، ۲۸۵۳۱)، یا عبارت «علی ابن موسی الرضا علیه الف تحیه والثنا» (ساکماق، به‌طور نمونه ۲۸۵۹۴، ص ۵ و ۶) ذکر می‌شود.^۱ از آنجاکه این اسناد رونوشت است، در صدر صفحه، در قسمت میانی، عبارت «موضع مهر مبارک اشرف ارفع اقدس اعلی» ذکر می‌شود که منظور از آن محل مهر پادشاه وقت در اصل سند است.

طغرای پروانچه‌ها، که همان علامت و نشان مخصوص پادشاه، جهت تأیید و تأکید مطالب و مندرجات آن است، در دوره صفویه «فرمان همایون شد» یا «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» می‌باشد.^۲ در اسناد مورد اشاره، تنها طغرای «فرمان همایون شد» مشاهده می‌شود که در ابتدای خط نخست آورده شده است.

پروانچه‌های صادر شده، براساس درخواست افراد می‌باشد. بدین ترتیب که در مقدمه سند به شرح درخواست افراد اشاره شده است که در اسناد به آنها عارض گفته می‌شود. به‌طور نمونه، در ابتدای پروانچه‌ای مربوط به سال ۱۰۹۲ ق، به تقاضای مولانا اسحق جهت انتصاب به شغل خادمی به جای پدرش مولانا محمد صالح اشاره شده است: «... فرمان همایون شد. آن که چون ازین قرار فضیلت پناه مولانا اسحق ولد مولانا محمد صالح خادم به عرض رسانید که خادمی سرکار آستانه مقدسه منوره عرش درجه به والد او مرجوع و موازی هفده خروار غله از بابت موقوفات آن سرکار به صیغه وظیفه خادمی در وجه او مقرر بوده و درین وقت فوت شده و استدعاء خدمت و وظیفه مذکوره به اسم خود نموده» (ساکماق، ۳۲۹۸۷، ص ۱۵).

از آنجاکه تأیید و تصدیق متولی آستان قدس جهت برآورده شدن حاجت عارض، ضروری است، پس از اشاره به تأیید و تصدیق متولی، پروانچه صادر می‌شد: «... و متولی جلیل‌القدر سرکار مزبور بر طبق عرض مشارالیه تصدیق نموده ایجاباً لمستوله از تاریخ فوت، خدمت وظیفه مذکوره را به دستور والد به مشارالیه شفقت و مرحمت فرموده ارزانی داشتیم که در آن روضه مقدسه به خدمات آن سرکار قیام و اقدام و سال به سال موازی مذکور را باز یافت و صرف معیشت نموده به دعاگویی دوام دولت بی زوال ابدی الاتصال اشتغال نماید».

سپس، متولی، ناظر، و مستوفی آستان قدس مورد خطاب قرار گرفته و آنان موظف به رعایت محتوای فرمان صادر شده جهت شخص عارض می‌شدند: «متولی سموالکمان و ناظر جلیل‌القدر و مستوفی سرکار موهبت آثار حسب‌المسطور مقرر دانسته مشارالیه را در سلک

۱. این مورد در غالب پروانچه‌ها موجود

است.

۲. جهت شناخت طغرا و کاربرد آن رک: قائم مقامی، ۱۳۵۰، صص ۱۷۸-۲۲۷.

۳. با نگاهی به اسناد درمی‌یابیم که متولیان آستان قدس، نقش برجسته‌ای در تعیین،

تأیید یا حتی عزل افراد داشتند. نقش متولی

تا به آنجاست که حتی احکام صادر شده

بدون تأیید و تصدیق توسط متولی، از

اعتبار و ارزش برخوردار نبود. در طی حکمی

از شاه سلطان حسین به این امر تأکید

می‌شود (ساکماق، ۳۳۲۸۰، ص ۵).

خدام والامقام منتظم دانسته هرساله موازی مذکور را بلاقص و انکسار واصل و عاید او ساخته از قرار قبض به خرج مجری دانند».

درانتهای فرمان تأکید می‌شود که هرسال درخواست صدور پروانچه نشود، که این امر نشان‌دهنده آن است که حکم، جهت افراد دائمی بوده است: «هرساله پروانچه مجدد طلب نمایند و در عهده شناسند». پس از آن تاریخ ماه و سال صدور سند ذکر می‌شود.

جهت تأیید درستی و صحت مفاد سند، پشت آن توسط مقامات عالی‌رتبه، مستوفیان، و منشیان مهور و با آوردن عباراتی گواهی به صحت سند می‌دادند و درواقع آن را ظهرنویسی می‌کردند. از آنجاکه اسناد مورد اشاره رونوشت از اصل می‌باشد با آوردن عبارت «موضع مهر» محل مهر آنان در اصل پروانچه مشخص می‌شود. مکان مهر افراد به فراخور مقام و سلسله مراتب از نظم خاصی پیروی می‌کرد. نخست، بالاترین مقام دولتی یعنی صدراعظم که در این زمان به‌عنوان اعتمادالدوله از این مقام یاد می‌شود (شاردن، ۱۳۷۴، ص ۱۲۱۱)، در ظهر سند مهر و طغرا می‌کشید. البته، پیش از آن، در ظهر سند، این عبارت نگاشته شده است: «از قرار نوشته وزارت و شوکت و اقبال پناه عظمت و اجلال دستگاه عالیجاهی اعتضادالسلطنه البهیه السلطانیه اعتمادالدوله العلیه العالیه الخاقانیه» (ساکماق، به‌طور نمونه ۴۴۹۸۱).

در تاریخ عالم‌آرای عباسی، ذیل حوادث سال ۱۰۲۶ق، که میرزا ابوطالب اعتمادالدوله، طبق دستور شاه، به اتفاق منشیان به تبریز رفته و کار پرداخت مواجب سپاهیان را سامان می‌داد، منشیان چهار ماه در تبریز به کار نوشتن حکم‌ها مشغول بودند. این امر روشن می‌نماید که اعتمادالدوله اختیار داشت از طرف حاکم درباره مسائل مالی حکم صادر کند (ترکمان، ۱۳۸۲، صص ۹۲۴، ۹۲۵).

گاهی، در کنار مهر، اعتمادالدوله، به فراخور نوع و محتوای سند، موضع مهر و طغرای صدر ممالک (ساکماق، ۲۲۸۰۵ و ۲۹۱۳۹)، قورچی باشی (ساکماق، ۲۸۵۲۶)، یا قولر آقاسی (ساکماق، ۲۹۱۴۶) در ظهر سند مشاهده می‌شود.

سایر افراد مسئول، اعم از مستوفیان و منشیان در بیشتر پروانچه‌ها به همراه عبارتی که دال بر تأیید صحت سند می‌باشد، به این ترتیب است:

مستوفی الممالک: نوشته شد،

ناظر دفتر خانه: به نظر رسید،

مستوفی خاصه: مرقوم شد،

مهر دار دفتر: صح، و

صاحب توجیه: به قلم آمد.

همانطور که ذکر شد پروانچه‌های مورد اشاره، رونوشت یا به عبارتی سواد سند می‌باشد؛

از این رو، جهت اعتبار بخشیدن به آن، توسط افراد مسئول، مطابق با اصل می‌شد و شاهدان به تطابق سواد با اصل، صحه می‌گذاشتند. گاهی نیز در اسناد، فردی که فرمان جهت وی صادر شده است، با ضرب مهر، گواهی بر صحت سند رونوشت می‌داد (ساکماق، به‌طور نمونه ۲۹۱۴۶). گفتنی است که تاریخ تطابق با اصل ذکر نشده است. در پروانچه‌های موجود، تنها در یک مورد، تاریخ تطابق مشخص شده است (ساکماق، ۲۸۵۲۸). اهمیت مطابقت اسناد با اصل آن، در اینجا معلوم می‌شود که بدانیم رونوشت پروانچه‌ها، اساس گماردن افراد به شغلی و پرداخت حقوق به آنان در مجموعه آستان قدس بوده است. صورت اسنادی که در ذیل دفتر توجیحات قسمت مقررات به ثبت رسیده‌اند بیشتر با سربرگ زیر آغاز می‌شوند:

هو

انجام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار (ذکر سال ترکی به‌عنوان مثال: سنه لوی نیل)

توجیحات و مقررات

مقررات

صورت احکام و پروانجات و مانند آن (یا صورت‌المذکور)

پروانچه

پس از سربرگ، تاریخ ذکر شده در انتهای سند در ابتدای خط نخست پروانچه آورده می‌شود، سپس به طغرای آن اشاره شده و متن ادامه می‌یابد. علاوه بر صدور پروانچه توسط شاه صفوی، رقم نیز صادر می‌شد. با بررسی اسناد مربوط به تشکیلات اداری آستان قدس، مشاهده می‌شود که آخرین پروانچه مربوط به ذی‌حجه ۱۱۱۳ است. در سایر پروانچه‌ها و کتاب‌هایی که در این خصوص به چاپ رسیده، آخرین پروانچه‌ای که نگارنده تاکنون مشاهده نموده، مربوط به ذی‌قعدة ۱۱۲۰ است که توسط شاه‌سلطان حسین، درباره انتصاب افتندیل بیگ، به سمت امیلاخور، در ولایت قره‌باغ آذربایجان صادر شده است (اوغلی موسوی، ۱۳۸۶، صص ۱۰۳-۱۱۰). بنابراین، از سال ۱۱۲۰ ق. به بعد پروانچه‌ای موجود نیست و به‌نظر می‌رسد پروانچه به‌طور کامل جای خود را به رقم می‌دهد. این روند در دوره افشار نیز ادامه می‌یابد و پروانچه به‌عنوان یک شیوه دستوری منسوخ می‌شود.

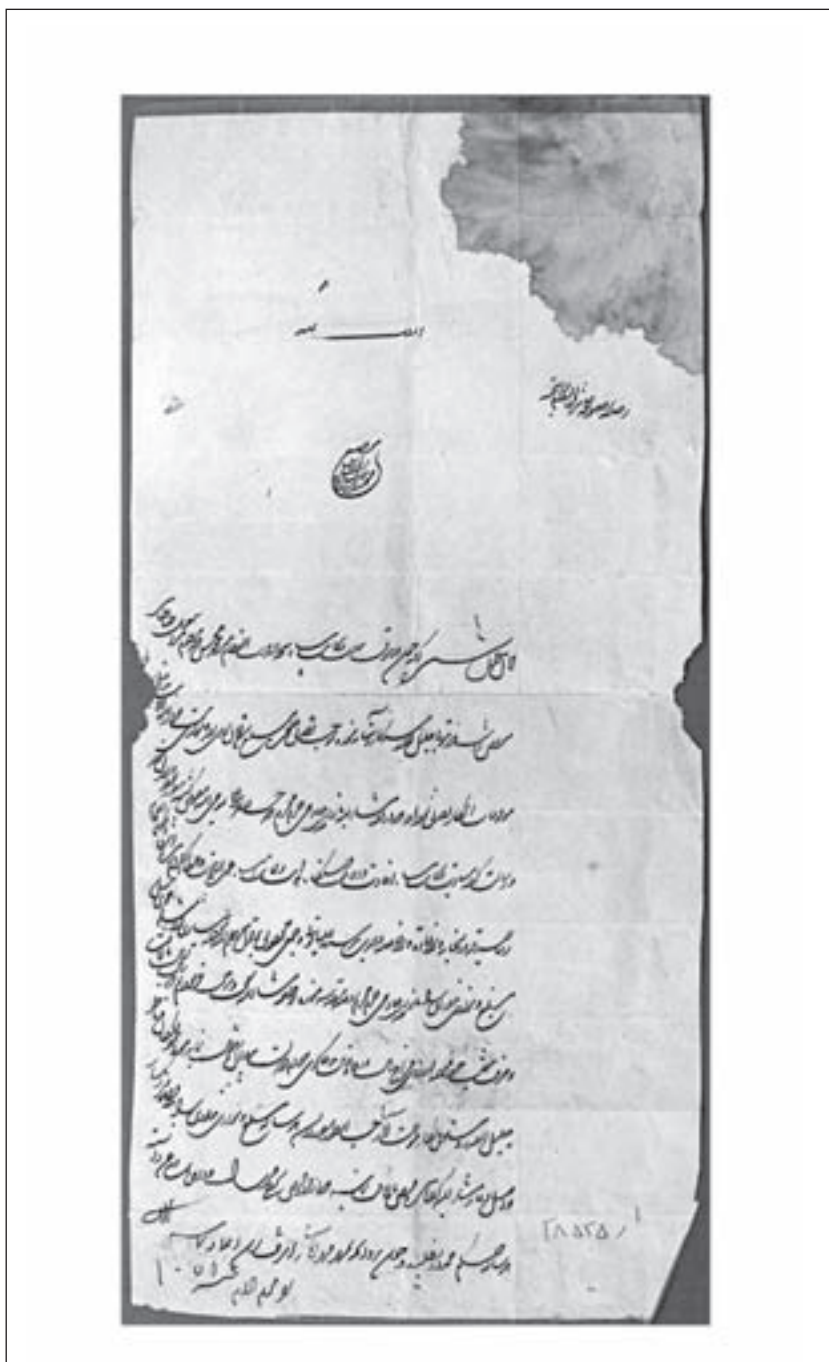
نتیجه‌گیری

با مطالعه اسناد و سایر منابعی که نمونه‌های مشابهی از پروانچه‌ها را چاپ کرده‌اند، در مجموع می‌توان گفت پروانچه توسط بالاترین مقام سیاسی، یعنی شاه صفوی، صادر می‌شد و از مهم‌ترین فرمان‌هایی بود که در دوره صفویه گسترش یافت. به‌طور کلی، این اسناد مربوط به امور عادی و جاری و تصمیمات مربوط به امور مالی بود. مضمون پروانچه‌های موجود در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس در باب انتصاب افراد به مشاغل در این مجموعه و تعیین حقوق و مواجب برای آنها و دستور پرداخت مواجب به نظامیان حکومتی و نیز پرداخت وظیفه به وظیفه‌بگیران و بازماندگان آنهاست. در برخی موارد، اسامی موقوفات و نذورات آستان قدس که از محل درآمد آن به افراد حقوق پرداخت می‌شد نیز در اسناد مشاهده می‌شود.

پروانچه‌های صادر شده، براساس درخواست افراد صادر می‌شد و متولی، ناظر، و مستوفی آستان قدس جهت رعایت مفاد فرمان، مورد خطاب قرار می‌گرفتند. جهت تأیید درستی و صحت مفاد سند، پشت آن توسط مقامات عالی رتبه ممهور و ظهننویسی می‌شد. پروانچه‌های موجود در تشکیلات اداری آستان قدس نسخه اصلی نیست، بلکه سواد یا صورتی از اسناد است. علت این است که پروانچه‌های یادشده در دستگاه سلطنتی صادر می‌شد، سواد یا رونوشت آن برابر اصل می‌شد و به آستان قدس ارسال می‌گشت و در آنجا ضمن نگهداری از سواد اسناد، توسط محرران از روی سواد صورت‌برداری شده و در دفاتر مخصوص به ثبت می‌رسید. اهمیت تطابق اسناد با اصل آن در اینجا مشخص می‌شود که رونوشت پروانچه‌ها، اساس گماردن افراد به شغلی و پرداخت حقوق به آنان در مجموعه آستان قدس بود و نوعی اعتبار بخشیدن به سند و الزام به اجرای آن بوده است.

علاوه بر صدور پروانچه توسط شاه صفوی، رقم نیز صادر می‌شد. از سال ۱۱۲۰ق. به بعد، پروانچه‌ای موجود نیست. به نظر می‌رسد از این زمان به بعد پروانچه به‌طور کامل جای خود را به رقم می‌دهد. این روند در دوره افشار نیز ادامه می‌یابد و پروانچه به‌عنوان یک شیوه دستوری منسوخ می‌شود.

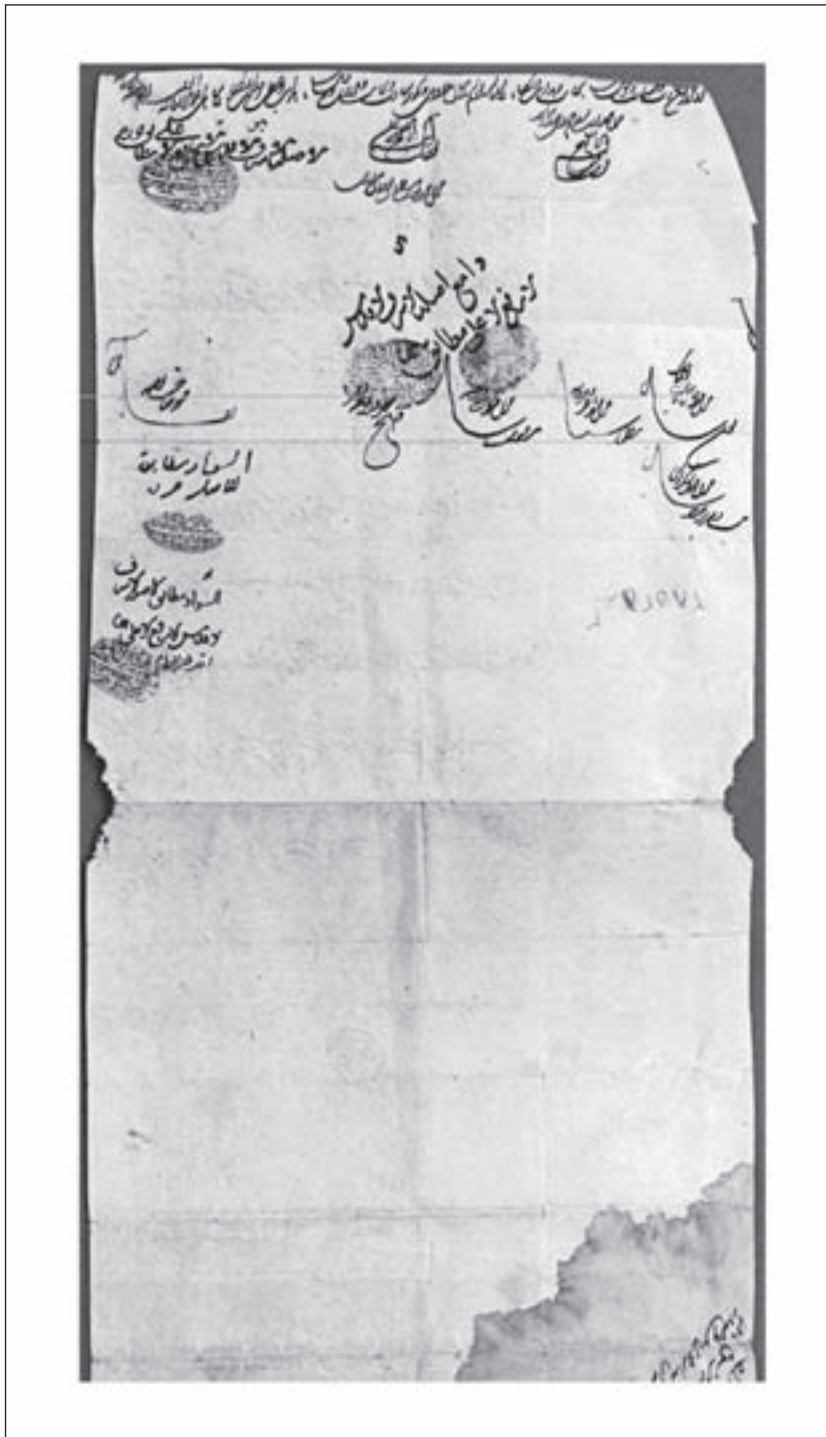

تصویر سند ۱

(ساکماق، ۲۸۵۲۵)

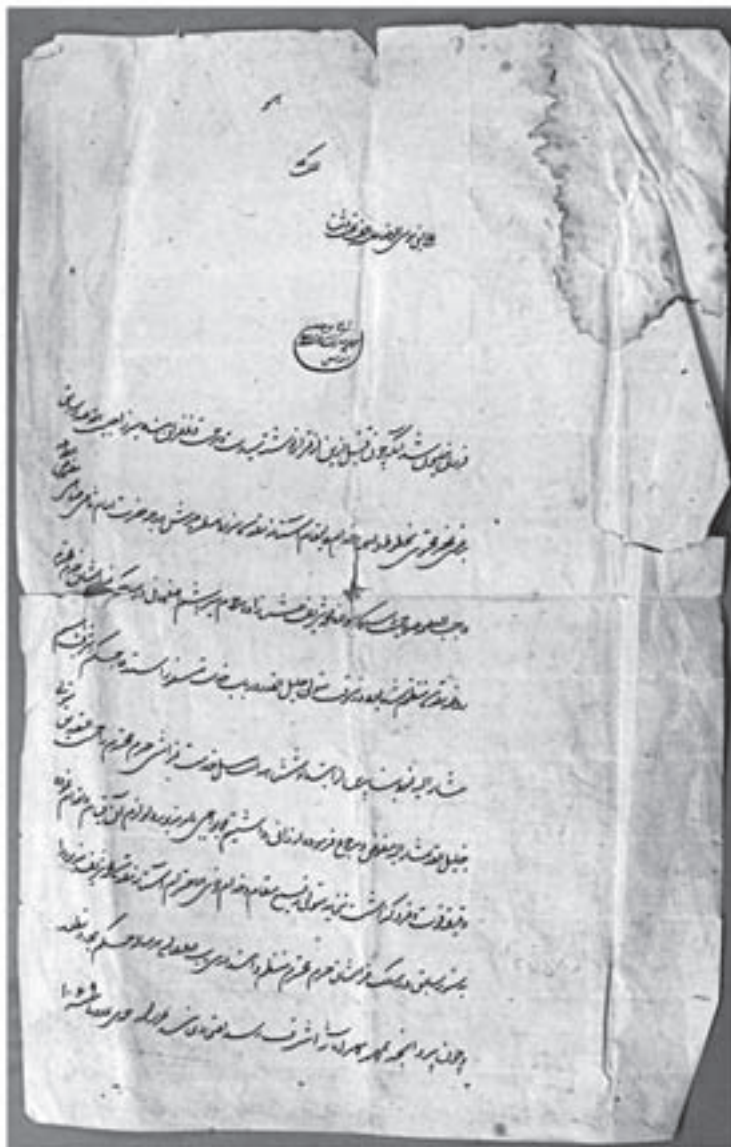

تصویر پشت سند ۱

(ساکماق، ۲۸۵۲۵)

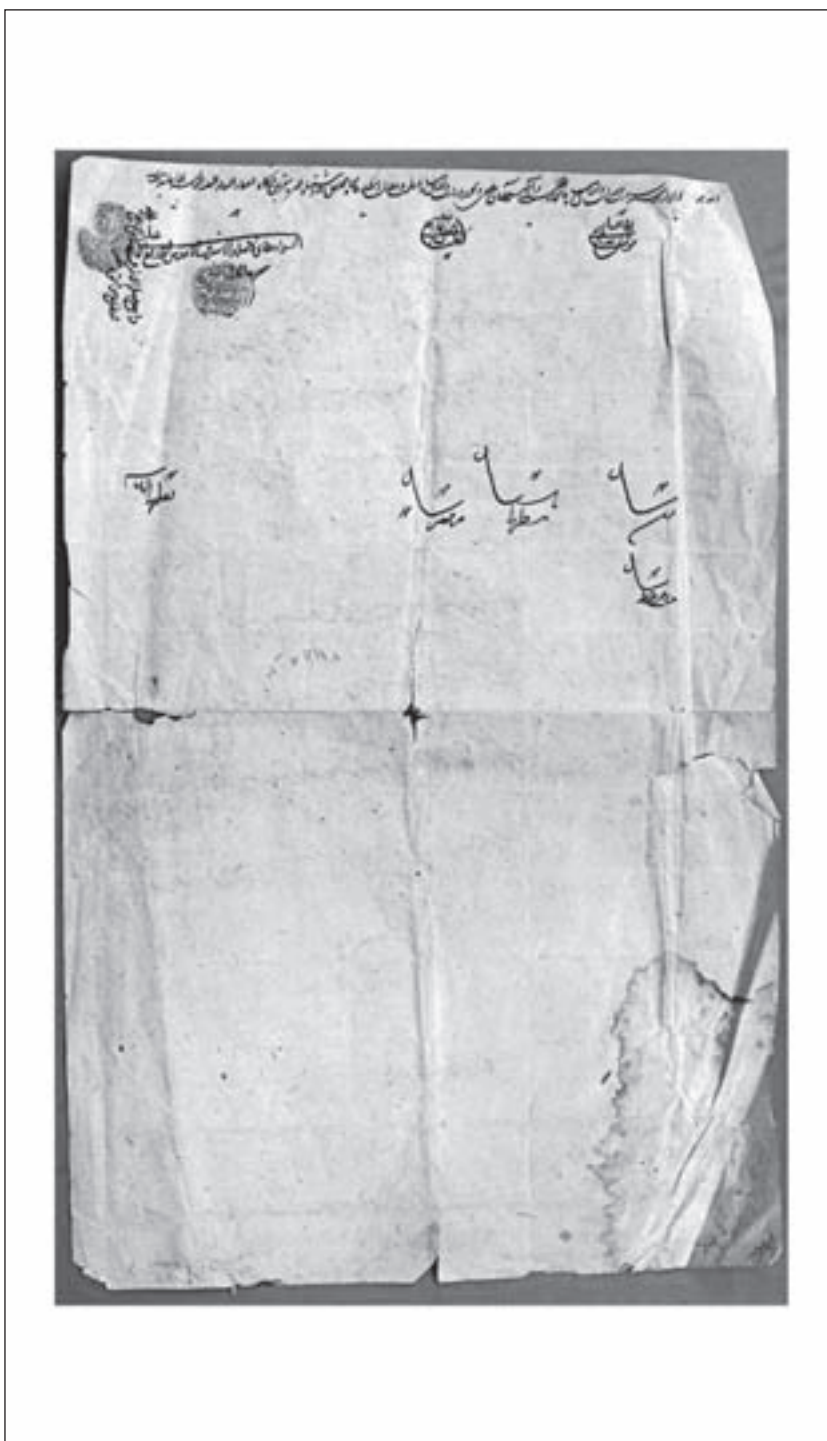

تصویر سند ۲

(ساجد، ۱۳۹۵، ص ۱۲۰)

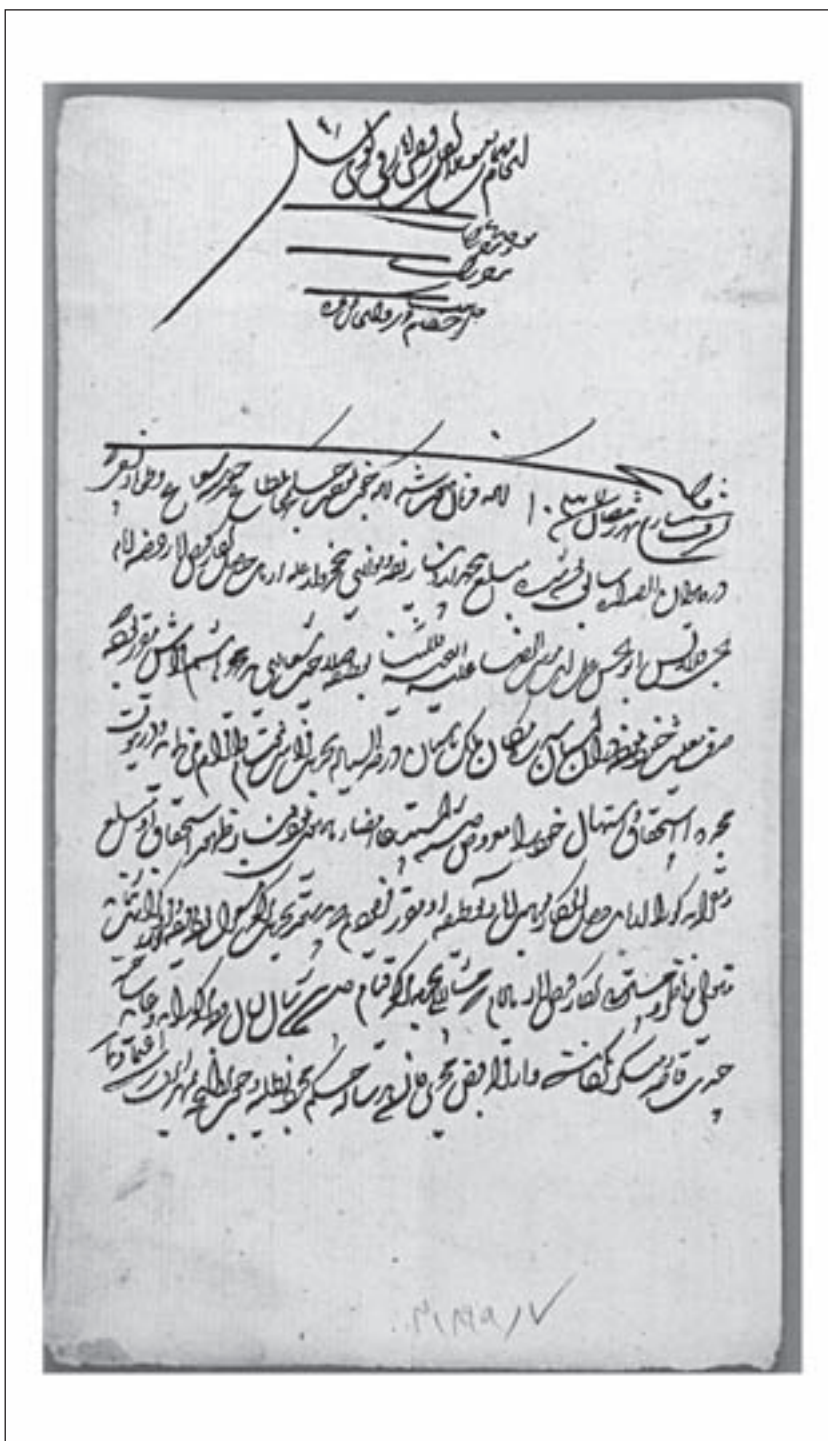

تصویر پشت سند ۲

(ساکمات، ۲۹۱۵۸، ص ۱ و ۲)

تصویر سند ۳

(ساکمق، ۳۱۸۹۹، ص ۷)

بازنویسی سند شماره يك

شرح سند: پروانچہ شاہ سلیمان جہت برقراری وظیفہ خادمی آستان قدس بہ میر محمد

محسن طباطبایی

هو

الملک الله

رضیہ رضویہ علی مشرفہا السلام والتحیة

موضع مهر مبارک نواب اشرف اقدس ارفع اعلی

فرمان ہمایون شد۔ آن کہ چون درین وقت سیادت و نجابت پناہ نتیجہ السادات العظام میر محمد محسن، ولد مرحوم میر اسماعیل طباطبایی / معروض داشت کہ متولی جلیل القدر سرکار آستانہ منورہ بہ موجب تصدیق علی حدہ مبلغ سہ تومان تبریزی نقد و موازی بیست خروار غلہ از بابت مداخل / موقوفات آن سرکار تصدیق نمودہ بود کہ در وجہ مشارالیہ بہ ازاء خدمت خادمی حرم محترم کہ حسب الامر الاعلی بہ مومی الیہ مفوض گشتہ، مقرر بودہ و تصدیق نمودہ / و رسالت کردہ۔ سیادت و نجابت پناہ، افادت و افاضت دستگاہ، ہدایت و نقابت انتباہ، عمدہ السادات و النقباء الکرام زبده الشرف والعلماء الفخام / زیناً للسیادہ والنجاہ و الافادہ والافاضہ والدين، میر سید علیاتونی و جمعی تصدیق بر قول معظم الیہ نمودہ، بنابراین از ابتدا قوی ٹیل / مبلغ و موازی مزبور آن را بہ ازاء خدمت خادمی حرم محترم روضہ مقدسہ منورہ، بہ وظیفہ مشارالیہ شفقت و مرحمت فرمودیم کہ سال بہ سال بازیافت / و صرف معیشت خود نمودہ، از روی فراغ بال و رفاه حال بہ دعاگویی دوام دولت بی زوال اشتغال نماید۔ متولی سموال مکان و ناظر / جلیل القدر و مستوفی سرکار موهبت آثار، حسب المسطور مقرر دانستہ ہر سالہ مبلغ و موازی مزبورین را بلا قصور و انکسار / واصل و عاید مشارالیہ گردانیدہ، قبض بازیافت نمایند، کہ از قرار قبض بہ شرح مجری است و در این باب قدغن دانستہ / ہر سالہ حکم مجدد نطلبند و چون پروانچہ بہ مہر مہر آثار، اشرف رسد اعتماد نمایند تحریراً فی شہر محرم الحرام سنہ ۱۰۷۸

[پشت سند:]

از قرار نوشتہ سیادت و صدارت و اقبال پناہ، نجابت و ہدایت دستگاہ، عالیجاہ اسلام و اسلامیان ملاذی و تجویز سیادت و نجابت و وزارت و اقبال پناہ، ہدایت و عظمت و جلالت دستگاہ، عالی جاہی اعتماد الدولہ العلیۃ العالیۃ الخاقانیہ۔

محل مهر نواب اسلام ملاذی صدر الممالک [طغرا:]

توکلت علی الله تعالی، فی التاريخ

[طغرا]

فوضت امری الی الله، فی التاریخ محل مهر نواب مستطاب ایران مداری
محل مهر عالی جاه محل مهر ناظر دفترخانه محل مهر مستوفی نواب خاصه
مستوفی الممالک

نوشته شد. به نظر رسید. مرقوم شد.
مهردار [تاخوانا] دفتر مهر صاحب توجیه محل مهر لشکر نویس
صح به قلم آمد ثبت دفتر سرخط شد

[حاشیه پایین، وسط:]

- ثبت شد

هو

- لاصله الاشرف الاقدس الارفع الاعلی مطابق حرره [سجع مهر بیضی شکل]: الراضی
بقضاء الله الغنی ابوطالب الرضوی ۱۰۷۷

هو

- ذا مع اصله لاشرف الاقدس الارفع لاعلی مطابق حرره [سجع مهر بیضی شکل]:
المتوکل علی الله - الملك القوی تاج الدین بن علی الموسوی الخادم

[سجع مهر بیضی شکل]: المذنب الخاطی محمد اسماعیل بن قاسم طباطبایی

- السواد مطابق لاصله حرره [سجع مهر بیضی شکل]: سید علی الحسینی

- هو السواد مطابق لاصله الاشرف الاقدس لارفع الاعلی حرره اقل طلبه العظام [سجع

مهر بیضی شکل]: حسین منی و انا من الحسین ۱۰۷۶

[حاشیه پایین، سمت راست]: سواد پروانچه وظیفه سیادت و نجابت پناه میر محمد

محسن ولد میر اسماعیل الطباطبایی که از ابتداء قوی ثیل عز صدور یافته.

بازنویسی سند شماره دو

شرح سند: پروانچه شاه عباس دوم جهت انتصاب مولانا محمد شریف، همشیره زاده
مرحوم میرهاشم اصفهانی به عنوان فراش آستان قدس

هو

الملك لله

علی ابن موسی الرضا علیه الف تحیه و الثنا

موضع مهر مبارک اشرف ارفع اقدس اعلی

فرمان ہمایون شد۔ آن کہ، چون قبل ازین از قرار نوشتہ سیادت و مرحمت و غفران پناہ میرزا حبیب اللہ صدر سابق / برضمن محضر محتوی بہ خطوط و امہار خدام عالی مقام آستانہ مقدسہ منورہ مطہرہ عرش درجہ حضرت امام ثامن ضامن مفترض الطاعہ / واجب العصمہ صلاحیت دستگاہ مولانا محمد شریف ہمشیرہ زادہ مرحوم میرہاشم اصفہانی در سلک فراشان حرم محترم / روضہ مقدسہ منتظم شدہ بود درین وقت متولی جلیل القدر در باب خدمت مسفور استدعا حکم اشرف بہ اسم / مشارالیہ نمود۔ بنابرین از ابتداء شش ماہ ایت نیل خدمت فراشی حرم محترم را حسب التصدیق متولی / جلیل القدر بہ مشارالیہ مفوض و مرجوع فرمودہ، ارزانی داشتیم کہ بہ واجبی بہ امر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نمودہ / دقیقہ فوت و فرو گذاشت ننماید۔ متولی رفیع مقام و خدام ذوی الاحترام آستانہ مقدسہ، محمد شریف مزبور را / بہ دستور سابق در سلک فراشان حرم محترم منتظم دانند درین باب قدغن دانستہ ہر سالہ حکم مجدد نطلبند / و چون پروانچہ بہ مہر آثار، اشرف رسد اعتماد نمایند۔ تحریراً جمادی الاولی سنہ ۱۰۶۹

[پشت سند:]

ہو اللہ

از قرار نوشتہ سیادت و صدارت و اقبال پناہ، عالی جاہ اسلام و اسلامیان ملاذی و تجویز وزارت و اقبال پناہ، عظمت و جلالت دستگاہ، عالی جاہ مخلص بلا اشتباہ، عمدہ مقربان در گاہ، اعتماد الدولہ العلیہ العالیہ الخاقانیہ / بیاض شد۔ /

مہر

[طغرا:]

فوضت امری الی اللہ، فی التاریخ توکلت علی اللہ فی التاریخ

مہر

مہر	مہر	مہر	مہر
نوشتہ شد	بہ نظر رسید	مرقوم شد	بہ قلم آمد

مہر

ثبت دفتر سرخط شد

ہو

السواد مطابق لاصلہ الاشرف الاقدس الارفع الاعلی حررہ العبد [سجع مہر دایرہ شکل:]
 الواثق باللہ الغنی غیاث الدین محمد بن عنایت الدین محمد الرضوی
 ذامع اصلہ الاشرف الاقدس الارفع الاعلی المطاع موافق حررہ
 [سجع مہر دایرہ شکل:] المتوکل علی اللہ الملک الغنی ابن علی تاج الدین الخادم الموسوی

بازنویسی سند شماره سه

شرح سند: پروانچه شاه عباس اول جهت اعطای وظیفه به میرهاشم فراش آستان قدس

انجام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار فی لوی ئیل

توجیهات و مقررات

مقررات

صورت احکام و پروانجات و غیره

پروانچه

اشرف به تاریخ شهر رمضان سنه ۱۰۳۷ آن که، فرمان همایون شد. آن که چون به موجب حکم جهان مطاع خورشید شعاع و طومار نسقی که/ در دیوان الصداره سابق نوشته شده مبلغ پنج هزار دینار نقد و موازی پنج خروار غله از بابت حاصل سرکار فیض آثار حصه امام/الجن والانس ابوالحسن علی ابن موسی -الرضا علیه التحیه والثنا به وظیفه صلاحیت شعاری میر محمدهاشم فراش مقرر بوده که/ صرف معیشت خود نموده در آن آستان سدره مکان ملک پاسبان در دارالسیاده به خدمت فراشی قیام و اقدام می نماید و درین وقت/ مجدداً استحقاق و ابتغال خود را معروض داشته استدعا امضاء همایون نمود. بنابر ظهور استحقاق او، مبلغ/ و مقدار مذکور را از بابت حاصل آن سرکار موهبت آثار به وظیفه او مقرر فرمودیم که به دستور، به خدمت مذکور مشغول بوده، دقیقه فوت و فرو گذاشت ننماید/ متولی و ناظر و مستوفی سرکار فیض آثار مادام که مشارالیه به حرفه مذکور قیام داشته باشد سال به سال وجه مذکور را بدو عاید ساخته/ چیزی قاصر و منکسر نگردانند و از قرار قبض مجری دانسته هر ساله حکم مجدد نطلبند و چون پروانچه به مهر اشرف رسد اعتماد نمایند.

منابع

اوغلی موسوی، تیمور مناف (۱۳۸۶). *چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان* (پرویز زارع، مترجم). تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.

ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۸۲). *تاریخ عالم آرای عباسی* (ج ۲). (ایرج افشار، ناظر). تهران: امیرکبیر.

دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی (۱۳۸۸). *منشآت سلیمانی* (رسول جعفریان، کوششگر). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

رضایی، امید (۱۳۸۹). طغرای دوازده خانه و المثنی نویسی نشان. *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، (۱۱)، ۷۹-۵۹. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)، اسناد شماره ۲۲۸۰۵، ۲۸۵۲۵.

۳۳۳۸۰، ۳۲۹۸۷، ۳۲۲۶۲، ۳۱۸۹۹، ۲۹۱۵۸، ۲۹۱۵۰، ۲۹۱۴۶، ۲۹۱۳۹، ۲۸۶۸۱، ۲۸۵۹۴، ۲۸۵۳۱، ۲۸۵۲۶، ۲۸۵۲۸
۴۴۹۸۱، ۴۴۹۷۵، ۴۴۹۶۷

شاردن، جان (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن* (ج ۳). (اقبال یغمایی، مترجم). تهران: توس.
قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*. تهران: انجمن آثار ملی.
مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). *کتاب آرابی در تمدن اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس
رضوی.

بوسه، هریرت (۱۳۶۷). *پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی* (غلام رضا وره‌رام، مترجم). تهران: مؤسسه
مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

فلور، ویلم (۱۳۸۸). *دیوان و قشون در عصر صفوی* (کاظم فیروزمند، مترجم). تهران: آگاه.

